आत्मविषये *आत्मतत्त्वविवेक-न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थयोः* तुलनात्मकसमीक्षा

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे विद्यावारिधिः(पि-एइच्. डि.) इत्युपाधिप्राप्तये प्रस्तुतोऽयं शोधप्रबन्धः

गवेषिका

देवश्री-खाँडा

शोधनिर्देशकः

प्राध्यापकः तपनशङ्कर-भट्टाचार्य्यः

संस्कृतविभागः

यावदपुरविश्वविद्यालयस्य

कलकातायाम्

२०२२

संकेतसूची

आत्म. वि.– आत्मतत्त्वविवेकः।

उप. नि. – उपनिषद्।

ऋ. वे.– ऋग्वेदः।

न्या. कु.– न्यायकुसुमाञ्जलिः।

न्या. द.– न्यायदर्शनम्।

पृ.– पृष्ठाङ्कः।

भा. परि.– भाषापरिच्छेदः।

वे. सा.– वेदान्तसारः।

लक्ष. व.– लक्षणावली।

श्री. गी.– श्रीमद्भग्वद्गीता।

सूचीपत्रम्

विषयः	पृष्ठाङ्काः
उपोद्घातः	१-४
प्रथमोऽध्याय:	५-८
उदयनाचार्यस्य जीवनपरिचय: कृतित्वञ्च ।	
द्वितीयोऽध्याय:	९-११
न्यायदर्शनानुसारेण आत्मस्वरूपविचारः।	
तृतीयोऽध्याय:	१२-१३
*आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थस्य आत्मविषयकं पर्यालोचनम्।	
चतुर्थोऽध्याय:	१४-१६
*न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थस्य आत्मविषयकं पर्यालोचनम्।	
पञ्चमोऽध्याय:	१७-२६
आत्मविषये ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकमालोचनम्।	
उपसंहारः	२७-३१
ग्रन्थसूची	३२-३८

उपोद्घातः

प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः।[१]

अस्यार्थः प्रमाणेनार्थस्य परीक्षणमेव न्यायः। नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थो येनेति व्युत्पत्त्या न्याय इति शब्दो निपूर्वकात् इण् गतौ इति धातोः करणे घञ्प्रत्यये निष्पद्यते। प्रसिद्धेषु षड्विधेषु आस्तिकदर्शनेषु अन्यतमन्दर्शनमिदं न्यायदर्शनम्। आन्वीक्षिकीविद्या नाम्नापि न्यायदर्शनस्य प्रसिद्धिर्वर्तते। आन्वीक्षिकी तथा न्यायदर्शनं तन्माहात्म्येन सर्वशास्त्रस्य प्रदीपस्वरूपेण वर्णितम्–

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता॥[२]

प्राचीनग्रन्थेषु दार्शनिकोत्कर्षताया उज्ज्वलस्वरूपौ ग्रन्थौ प्राचीननैयायिकोदयनाचार्यरचितौ *आत्मतत्त्वविवेकन्यायकुसुमाञ्जली* इति। *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलि*रित्युभयोर्ग्रन्थयोर्मूलोद्देश्यमात्मविषयकबाधक-मतखण्डनेन साधकप्रमाणेनात्मप्रतिष्ठा। उभावपि ग्रन्थौ स्वतन्त्रग्रन्थविशेषौ वर्तेते। पृथग्रूपेण विद्यमानत्वाद्ग्रन्थयोर्मध्येऽवश्यमेव सादृश्यमिव वैसादृश्यमपि दरीदृश्यते-ऽस्मिन्विषये सन्देहावकाशो नास्ति– इति विषयं शिरसि निधाय 'आत्मविषये *आत्मतत्त्वविवेक-न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थयो: तुलनात्मकसमीक्षा' इत्यमुं विषयम-धिकृत्य शोधकार्ये प्रयते। पुरुषार्थेष्वन्यतमपरमपुरुषार्थस्य मोक्षस्यात्मसाक्षात्कारः प्रधानोपायः। तत्रात्मन्निति शब्देन यथा जीवात्मनः सूचनं भवति तथैव परमात्मनोऽपि सूचनं भवति।[३] एवंरूपेण ग्रन्थयोर्मध्ये जीवात्मपरमात्मनोर्विशेष-

रूपेणालोचना विद्यते। अतो मोक्षप्राप्त्यर्थं ग्रन्थद्वयमत्यन्तमुपयोगी। *आत्मतत्त्वविवेके* प्राधान्येन जीवात्मविषयकमालोचनं वर्तते। तत्र चात्मविषये बाधकखण्डनेनैव न्यायसम्मतात्मनः स्वतःसिद्धत्वं दरीदृश्यते। परन्तु *न्यायकुसुमाञ्जलौ* प्राधान्येन परमात्मविषयेऽर्थादीश्वरविषये आलोचनं विद्यते। अन्यत्राप्यीश्वरविषयकालोचना तिष्ठति चेदप्यत्रेश्वरस्य मननात्मकोपासनं ग्रन्थस्य मुख्यविषयः।

अत उभयोर्ग्रन्थयोरात्मबाधकप्रमाणखण्डनस्यात्मसाधकप्रमाणस्य चाधिक्येन दृश्यमानत्वादस्मिन् शोधकार्येऽप्यात्मबाधकानामात्मसाधकानाञ्च विषये आधिक्येनालोचनं विहितम्। वस्तुतोऽत्र 'आत्मविषये *आत्मतत्त्वविवेक-न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थयोः तुलनात्मकसमीक्षा' इति शीर्षकस्थितस्य 'आत्मविषये' इत्यस्याशयो न केवलमात्मस्वरूपप्रतिपादनम्, अत्रात्मप्रसङ्गे आगतानां बाधकानां तथा साधकानामपि विषयोऽपि समागच्छति। एवञ्च ग्रन्थद्वयस्यात्मविषयक-तुलनात्मकसमीक्षणेनात्मविषयकानुभवो सुदृढतया परिस्फुट्यते, येन मोक्षप्राप्तेरुपायो वर्धते। एतत् सर्वं शोधनिबन्धस्य मुख्योद्देश्यरूपेण प्रतिभातम्। अपि चात्मविषयकगूढतत्त्वेन सुसमृद्धस्य *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिश्चे*ति ग्रन्थद्वयस्य भाषाविषययोरत्यन्तं काठिन्यादध्येतॄणां बोधोऽतीव दुष्करो भवति। अतो गवेषणकार्यमाध्यमेन ग्रन्थद्वयस्याऽऽत्मविषयकतुलनात्मकसमीक्षणेनाध्येतॄणां समीपे सरलरूपेण ग्रन्थविषयस्योपस्थापनमपि मम लक्ष्यमिति।

निबन्धोत्कर्षताविषये मौनतावश्यमेव ग्रहणीया। अन्तिमे जयन्तभट्टस्य वचनमुद्धृत्योपोद्घातोऽयं परिसमाप्यते।

‘असंखैरपि नात्मीयेरल्पैरपि परस्थितैः।

गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेषां विचेष्टितम्’॥[४]

तथ्यसूत्राणि

१. *न्या. द.* (प्रथमः खण्डः), सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, पृ.– २९।

२. तदेव, पृष्ठाङ्कः– ६०।

३. 'आत्मा वा अरे इत्यादिश्रुतिघटकात्मपदं ज्ञानवत्त्वरूपेण जीवात्मपरमात्मोभयपरम्'।– व्याख्याविवृतिः, *न्या. कु.*, सम्पा. श्यामापदमिश्रः, पृ.– १७।

४. *न्या. म.*, सम्पा. पञ्चाननतर्कवागीशः, पृ.– २।

प्रथमोऽध्यायः

उदयनाचार्यस्य जीवनपरिचयः कृतित्वञ्च

नैयायिकानां स्वमहिममाधुर्येण न्यायदर्शनमिदं सुसमृद्धं गौरवान्वितञ्च। दार्शनिका यथा प्रतिद्वन्द्विरूपेण समालोचिता भवन्ति तथा स्वदर्शनप्रतिभया श्रद्धेया अपि भवन्ति। एतेषु दार्शनिकेष्वन्यतमप्रमुखदार्शनिक उदयनाचार्यः। यथा नक्षत्रेषु सूर्यस्स्वमहिम्ना स्वगौरवं विधत्ते तथैव नैयायिकेषु वैशेषिकेषु च दार्शनिकेषूदयनाचार्यस्स्वगौरवं विधत्ते। अर्थादुदयनाचार्यो यथा नैयायिकस्तथैव वैशेषिकोऽप्यासीत्। उदयनाचार्यस्य मौलिकयुक्तिमाधुर्यं विविधसमये प्रमुखदार्शनिकानां मार्गदर्शनमकरोत्। न्यायशास्त्र उज्ज्वलनक्षत्रस्वरूप उदयनाचार्यः विविधग्रन्थे आत्मविषयकचर्चायां सचेष्टपरो भवति। *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिश्चे*ति ग्रन्थद्वयं तन्निदर्शनस्वरूपम्।

उदयनाचार्यस्य जन्मस्थानविषये पण्डितेषु मतपार्थक्यं वर्तते, तथा प्रसिद्धिरस्ति तस्य मिथिलानिवासित्वम्। भविष्यपुराणस्य परिशिष्टांशे परिलक्ष्यते–

अथ वक्ष्ये तृतीयस्य हरेर्वंशस्य धीमतः।
उदयनाचार्यनाम्नस्तु माहात्म्यं लोमहर्षणम्॥
भूत्वा स मिथिलायां तु शास्त्रान्यधैष्ट सर्वशः।
विशेषतो न्यायशास्त्रे साक्षाद्वै गौतमो मुनिः॥[१]

उदनयाचार्यस्य मिथालास्थदारभाङ्गाया उत्तरस्थितकमलानदीतीरस्थमनरोणिनामके ग्रामे जन्माभूत्। केचन बौद्धपण्डिता मन्यन्ते स वरेन्द्रब्राह्मण आसीत्। न केवलं जन्मस्थानविषय एवापि तूदयनाचार्यस्याविर्भावकालविषये यथेष्टं मतविविधता वर्तते। विरचितेषु ग्रन्थराजिषु *लक्षणावली*ग्रन्थ उवाचोदयनाचार्यः–

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्॥[२]

उक्तश्लोके 'तर्काम्बराङ्क' इति पदेन ज्ञायते ९०६ शकाब्दोऽर्थात् ९८४ ख्रीष्टाब्दो *लक्षणावली* इति ग्रन्थस्य रचनाकालः। तेन अनुमीयते दशमशताब्द्यामुदयनाचार्य आविर्बभूव।

उदयनाचार्यस्य कृतित्वम्–

दर्शनचर्चाया उत्कर्षतानुत्कर्षतायाः प्रकृष्टनिदर्शनं दार्शनिकैर्विरचितग्रन्थसमूह एव। यथा न्यायशास्त्रे तथा वैशेषिकशास्त्रेऽप्यसाधारणमूर्तप्रतिभावान् आसीदुदयनाचार्यः। न केवलं ग्रन्थानेव विरचयामासाऽपि तु भाष्यग्रन्थानपि विरचितवानुदयनाचार्यः। अतो ग्रन्थरचनानुसारेण तस्य द्विविधा रीतिः परिलक्ष्यते। स्वतन्त्रग्रन्थोऽपरश्च टीकाग्रन्थः।

उदयनाचार्यकृतग्रन्थाः–

१. आत्मतत्त्वविवेको बौद्धाधिकारो वा।

२. प्रबोधसिद्धिः।

३. न्यायकुसुमाञ्जलिः।

४. किरणावली।

५. तात्पर्यपरिशुद्धिः।

६. लक्षणावली।

७. लक्षणमाला।

***आत्मतत्त्वविवेकग्रन्थस्य* टीकासमूहः–**

१. दीधितिः(रघुनाथशिरोमणिरचिता)।

२. माथुरी (मधुरानाथतर्कवागीशरचित्ता।

३. प्रकाशिका(भगीरथटक्कररचिता)।

४. कल्पलता(शङ्करमिश्ररचिता)।

***न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थस्य टीकासमूहः–**

१. प्रकाशः(वर्धमानोपाध्यायरचिता)।

२. आमोदः(शङ्करमिश्ररचिता)।

३. बोधनी(वरदराजरचिता)।

४. मकरन्दः(रुचिदत्तोपाध्यायरचिता)।

तथ्यसूत्राणि

१. *आत्म. वि.*, सम्पा. केदारनाथत्रिपाठी, पृ.– १३।

२. *लक्ष. व.*, सम्पा. विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा, पृ.–१३।

द्वितीयोऽध्यायः

न्यायदर्शनानुसारेण आत्मस्वरूपविचारः

मनुष्यजन्मनां प्रधानमभीप्सितं लक्ष्यं पुरुषार्थः। धर्मार्थकाममोक्षाश्च ते पुरुषार्थाः। पुरुषार्थेष्वन्यतमः परमपुरुषार्थो मोक्षः। आत्मसाक्षात्कारो मोक्षस्य प्रधानोपायः। इतरव्यावृत्त्यर्थमात्मेतरवस्तुनो बोधोऽपेक्षते। यतो ह्यनभिप्रेतस्य वस्तुनः खण्डनाय तज्ज्ञानमपेक्षत एव। आत्मभिन्नानां सर्वेषां वस्तूनां स्वरूपज्ञानाय तेषां निरूपणाय च विभाजनकौशलं गृहीतम्। न्यायशास्त्रस्य प्रतिपादनशैली दृश्यते चेज्ज्ञायते न्यायनये शास्त्रस्य त्रिविधा प्रवृत्तिर्वर्तते– उद्देशः, लक्षणं परीक्षा चेति।[१] लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिर्हि भवति– इति नियमवशात् प्रमेयपदार्थरूपेण आत्मन उद्देशानन्तरं आत्मलक्षणस्य विचारः परीक्षा वाऽपेक्षते। अतधातोः मनिन्प्रत्ययेन आत्मेति पदं निष्पद्यते। आत्मन्निति शब्देन यथा जीवात्मनः सूचनं भवति तथा परमात्मनोऽपि सूचनं भवति। एतद्वेदेऽपि प्रसिद्धम्।[२] उपनिषद्यप्यात्मनो द्विविधत्वं स्वीकृतम्। आत्मना सह पक्षिद्वयस्य सादृश्यं दर्शितम्। एकः पक्षी फलं भुङ्क्तेऽपरश्च केवलं पश्यति। मध्ये पक्षिद्वयस्य एको जीवात्माऽपरो भवति परमात्मा।[३]

जीवात्मन आलोचनायाः प्राक् जीवात्मनः स्वरूपप्रकाशमपेक्षते। जीवात्मनस्स्वरूपपर्यालोचनेन जीवात्मनो वैशिष्ट्यमपि परिलक्ष्यते यथा– जीवात्मा देहादिव्यतिरिक्तः, सगुणः, नित्यः, बहुः, निरवयवश्च।

प्रमेयपदार्थजीवात्मन आलोचनायाः परं परमात्मनस्तथेश्वरस्याऽऽलोचनं वितन्यते। जगतः सृष्टावीश्वर उपादानकारणं न भवति चेदपि निमित्तकारणं भवति। जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयानां नियन्ता परमात्मेश्वर एव। विश्वनाथाचार्येणोच्यते– 'यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि, न च तत् कर्तृत्वमस्मादादीनां सम्भवतीत्यस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः'।[५]

न्यायदर्शने जीवात्मना सार्धं परमात्मनः सम्बन्धः सुस्पष्टरूपेण परिलक्ष्यते। अस्मिन् प्रसङ्गे न्यायभाष्यकारेणोच्यते– पित्रा साकं पुत्रस्य यादृक् सम्बन्धस्तथा समस्तप्राणिवर्गेण(जीवात्मना) सह परमात्मनः सम्बन्ध एव पितृभूतोऽर्थात्पितृ-तुल्यम्।[५] परमात्मनः पितृत्वविषये ऋच्युद्घोषितम्–

योनः पिता जनिता यो विधाता
धामानि वेद भुवनानि विश्वा।[६]

तथ्यसूत्राणि

१. त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति'– *न्या.* द.(प्रथमः खण्डः), सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, १/१/२, पृ.– ८१।

२. 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। नान्यत् किञ्चनमिषत्। स ईक्षत लोकान् नु सृजा'–*उप. नि.,* सम्पा. अतुलचन्द्रसेन: सीतानाथतत्त्वभूषण: महेशचन्द्रघोषश्च, १/१, पृ.– ३२७।

३. 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'– तदेव, पृ.– २३८।

४. *भा. परि.*, सम्पा. अनामिकारायचौधुरी, पृ.– २।

५. 'आप्तकल्पश्चायम्। यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम्'– *न्या.* द. (प्रथमः खण्डः), सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, ४/१/२१, पृ.– ७४।

६. ऋ.वे., १०/८/२३।

तृतीयोऽध्यायः

*आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थस्य आत्मविषयकं पर्यालोचनम्

आत्मतत्त्वविवेक इत्यस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः परिच्छेदा वर्तन्ते। तत्र बौद्धमतानुसारेण स्वीकृतस्य क्षणिकत्ववादस्य, बाह्यार्थभङ्गवादस्य, गुणगुणिभेदभङ्गवादस्य, अनुपलब्धिवादस्य चैतेषां खण्डनङ्कृत्वात्मतत्त्वं सुष्ठुरूपेण प्रतिपादितम्।

क्षणिकत्ववादिबौद्धानां मते क्षणिकविज्ञानप्रवाह एव आत्मा। क्षणिकत्वादस्वीकारे न्यायसम्मतात्मनो नित्यत्वं व्याख्यायितुं नैव शक्यते इति हेतोः प्रथमपरिच्छेदे बौद्धानां क्षणभङ्गवादस्य खण्डनेनात्मस्थापनं कृतमुदयनाचार्येण।

बौद्धमते ज्ञानमेव वस्तु। ज्ञानातिरिक्तं ज्ञेयवस्तु नास्त्येव। बाह्यार्थभङ्गवादस्वीकारे न्यायसम्मतज्ञानवत आत्मनो व्याख्यानं न सम्भवतीति हेतोर्द्वितीयपरिच्छेदे बौद्धानां बाह्यार्थभङ्गवादस्य खण्डनञ्चकारोदयनाचार्यः।

बौद्धमते गुणगुणिनोः सम्बन्धोऽभेदसंसर्गविशिष्टः। घटादयः पदार्था रूपरसगन्धादीनां समष्टिमात्रम्। रूपादिगुणेभ्यो भिन्नं रूपादिमद्द्रव्यमन्यन्नास्त्येव। किन्तु बौद्धसम्मतगुणगुणिभेदभङ्गवादस्वीकारे नैयायिकानां सुखदुःखाद्याश्रयरूपात्मनो व्याख्यानं न सम्भवतीति कारणात्तृतीयपरिच्छेदे बौद्धानां गुणगुणिभेदभङ्गवादस्य खण्डनमकरोदुदयनाचार्यः।

बौद्धमते देहाद्यतिरिक्तस्थिरात्मन उपलब्धिर्न सम्भवतीति कारणादनुपलब्धिवशादात्मा न सिद्ध्यति। बौद्धमतेऽनुपलब्ध्यभावसाधकवादस्य स्वीकारे सति नैयायिकानां शरीराद्यतिरिक्तात्मनो व्याख्यानं नैव सम्भवतीत्यस्मात् कारणाच्चतुर्थपरिच्छेदे बौद्धमतस्यानुपलब्ध्यभावसाधकवादं निराचकारोदय-नाचार्यः।

चतुर्थोऽध्यायः

*न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थस्य आत्मविषयकं पर्यालोचनम्

उदयनाचार्यविरचित*न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थस्य नामकरणेनैव ज्ञाप्यते यन्न्यायरूपकुसुमस्याञ्जलिरेव *न्यायकुसुमाञ्जलि*रिति। ग्रन्थपर्यालोचनेन ज्ञायते पञ्चस्तवकात्मकग्रन्थेऽस्मिन् ईश्वरविषयकपञ्चविप्रतिपत्तिवाक्यानि विलसन्ति।

*न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे प्रथमस्तवके प्रथमविप्रतिपत्तिवाक्यन्तावदलौकिकं परलोकसाधनमस्ति न वेति। अस्यैव विचारस्यात्र प्रतिपादनमकरोदुदयनाचार्यः। तत्र भावकोटिरूपेण नैयायिकानामभावकोटिरूपेण चार्वाकाणाञ्च प्राधान्यमेव वर्तते। अस्य प्रधानोद्देश्यं पूर्वपक्षमतखण्डनपुरःसरं शुभाशुभकर्मणोः फलदातृरूपेणादृष्टसिद्धिः। कार्यसिद्ध्यर्थमवश्यमेव चैतन्यविशिष्टकर्तुः प्रयोजनमस्ति। यथा वृक्षछेदनरूपकार्यसिद्ध्यर्थं कस्यचन चैतन्यवतश्छेदकस्य प्रयोजनं भवति, तद्वदचेतनस्य अदृष्टस्य कार्यपरिचालनाय कस्यचित्सचेतनस्य कर्तुरपेक्षावश्यं वर्तते। एवञ्चादृष्टाधिष्ठातृरूपेणैवेश्वरसिद्धिर्भवति। अतो *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थ उच्यते–

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः।
प्रत्यत्मानियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥[१]

अन्यत्रापि तदेव स्पष्टरूपेण प्रतिपादितम्। एवञ्चोच्यते–

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना।
सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि॥[२]

वस्तुसत्ताप्रतिपादनाय यथा बाधकप्रमाणाभावोऽपेक्षते तथैव साधकप्रमाणमप्यपेक्षते। अस्योद्देश्यस्य परिपूरणायानुमानप्रमाणस्यास्त्ररूपेण व्यवहार उदयनाचार्येण कृतः। अर्थात् न केवलं प्रत्यक्षप्रमाणेनापि त्वनुमानप्रमाणेनेश्वरप्रतिष्ठा भवति। अन्धो यदा अन्धत्ववशात् कदाचिद् वृक्षस्योपरि विनिपतति तत्र वृक्षस्य कश्चन दोषो न तिष्ठति, एवमेवानुमानेनेश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिस्थापयत्यज्ञानवशात् तु विपक्षिभिस्तदवगन्तुमपि न शक्यते। अतः पञ्चमस्तवके प्रथमकारिकायामुच्यते आचार्येण–

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः।।[३]

अर्थात् कार्यायोजनधृतिपदप्रत्ययश्रुतिवाक्यसंख्याविशेषरूपहेतुभिरीश्वरसिद्धिर्भवति। प्रसङ्गादत्रोल्लेखनीयमस्ति यद् धृत्यादेरितिपदघटितादिपदेन विनाशरूपहेतोर्ग्र-हणान्नव हेतवोऽत्र भवन्ति।

विश्वसंसारमञ्चस्य नियन्त्रकरूपेण सर्वजनविदित ईश्वरः । सोऽवश्यमेव सर्वद्रष्टा, सर्वज्ञाता सर्वशक्तिमांश्चास्मिन् विषये नास्ति कोऽपि सन्देहः। प्रत्यक्षातीत ईश्वरः अवश्यमेवानुमानगम्य:। अन्तरालस्थितेनेश्वरेणैव नियन्त्रितं संसाररूपं जगत्। *श्रीमद्भगवद्गीतायां* यथार्थमुच्यते–

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः।।[४]

तथ्यसूत्राणि

१. *न्या. कु.*, सम्पा. श्रीमोहनभट्टाचार्यः, १/४, पृ.– १२।

२. तदेव, १/९, पृ.– ४२।

३. तदेव, ५/१, पृ.– ३७९।

४. *श्री. गीता*, सम्पा. विनायकगणेशः आपटे, १५/१७, पृ.– ४३७।

पञ्चमोऽध्यायः

आत्मविषये ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकमालोचनम्

उदयनाचार्यकृतेषु ग्रन्थेषु *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिश्चे*ति स्वतन्त्रग्रन्थौ वर्तेते। ग्रन्थद्वयेऽपि अत्यन्तं काठिन्यमनुभूयते चेदपि दार्शनिकतत्त्वप्रतिपादने एतयोः माहात्म्यम् अविस्मरणीयमेव। विषयपर्यालोचनेन ग्रन्थद्वयस्य सादृश्यं विद्यते चेदपि वैसादृश्यस्य सद्भावात् पृथग्ग्रन्थरूपेण स्वीकृतिर्भवत्येव।

सादृश्यम्

१. उदयनाचार्यकृतेषु ग्रन्थेषु *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिश्चे*ति ग्रन्थद्वयं स्वतन्त्रग्रन्थरूपेण परिलक्ष्यते। अर्थाद् ग्रन्थद्वयं कामपि टीकां तथा भाष्यमवलम्ब्य नैव रचितम्।

२. दर्शनशास्त्रं प्रधानतो मोक्षशास्त्रमेव। धर्मार्थकाममोक्षेषु परमपुरुषार्थो मोक्ष एव सर्वेषां परमकाम्यः। आत्मतत्त्वविषयज्ञानमेव मोक्षस्य साक्षात्कारणस्वरूपम्। तस्य आत्मतत्त्वस्वरूपस्य प्रतिपादनमेव ग्रन्थद्वयस्यापि मुख्यविषयो वर्तते।

३. कस्यचित् शास्त्रस्य एकांशेन सहितं शास्त्रस्य प्रतिपाद्यविषयज्ञापनमेव प्रकरणग्रन्थ इति।[१] पर्यालोचनेन ज्ञायते यद् आत्मतत्त्वविषयालोचनमाध्यमेन मोक्षप्राप्तेरुपाय एवास्य ग्रन्थस्य प्रधानमुद्देश्यम्। अतो ग्रन्थद्वयमपि प्रकरणग्रन्थविशेषः।

वैसादृश्यम्

१. आत्मतत्त्वस्थापने ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकमालोचनम्–

*आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे आत्मतत्त्वस्थापनम्–

*आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे जीवात्मविषयकालोचनं वर्तते।[२] अत एव *आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे परिच्छेदचतुष्टये यथाक्रमेण क्षणभङ्गवादस्य, बाह्यार्थवादस्य, गुणगुणिभेदभङ्गवादस्य, अनुपलब्ध्यभावसाधकवादस्य च खण्डनं क्रियते। क्षणभङ्गवादस्य खण्डनेन आत्मनो नित्यत्वं प्रतिस्थापितम्। पुनश्च आत्मनो ज्ञानातिरिक्तत्वं प्रतिस्थाप्यते बाह्यार्थवादखण्डनेन। न केवलं एतदपि तु गुणगुणिभेदभङ्गवादखण्डनेन क्रियते ज्ञानसुखादेराश्रयरूपेण आत्मसिद्धिः। इत्थञ्चानुपलब्ध्यभावसाधकवादखण्डनेन आत्मनो देहातिरिक्तत्वं स्थापितम्। अर्थात् पूर्वपक्षिरूपेण बौद्धान् स्वीकृत्य तेषां विविधमतानां खण्डनपुरःसरं न्यायसम्मतस्य शरीराद्यतिरिक्तनित्यविभुज्ञानवत्सुखादेराश्रयरूपेण जीवात्मनः प्रतिपादनं कृतम्।

*न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे आत्मतत्त्वस्थापनम्–

परन्तु *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे परमात्मविषयकमालोचनमर्थाद् ईश्वरविषयकमालोचनं विद्यते। ईश्वरस्य मननात्मकोपासनं ग्रन्थस्यास्य मुख्यविषयः। ईश्वरसाधनार्थं पञ्चदर्शनानां यथा चार्वाकः, मीमांसकः, बौद्धः, जैनः,

सांख्यदर्शनञ्चेत्येतेषां मतस्य क्रमेण खण्डनं कृत्वा धर्माधर्मरूपादृष्टफलप्रदातृरूपेण परमात्मनः प्रतिपादनं वर्तते। अतो ग्रन्थकारेण उच्यते–

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता॥[३]

निष्कर्षः– आलोचनेनानायासेन ज्ञाप्यते यत्, आत्मस्थापनमुभयो-ग्रन्थयोर्मुख्यविषयो भवति चेदप्याऽऽत्मनो भिन्नत्वमवश्यं सुष्ठुतया परिलक्ष्यते। *आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे जीवात्मविषयकपर्यालोचनं विद्यते, एवञ्च *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे प्राधान्येन परमात्मविषयकपर्यालोचनं विद्यते।

२. आत्मस्थापनार्थं ग्रन्थद्वये क्षणभङ्गवादस्य तुलनात्मकमालोचनम्–

*आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे क्षणभङ्गवादखण्डनेनात्मस्थापनम्–

आध्यात्मिकदुःखनिवृत्तिविषये सर्वाध्यात्मिकवत्तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानं वैव तदुपायरूपेणाकर्णयन्तीति हेतोः आत्मतत्त्वमस्मिन् *आत्मतत्त्वविवेके* ग्रन्थे प्रतिपाद्यते। आत्मतत्त्वप्रतिपादनाय बौद्धसम्मतक्षणिकत्ववादस्य खण्डनं विधातव्यम्। क्षणभङ्गवादज्ञानात्पूर्वं ज्ञातव्यमस्ति किं नाम क्षणिकत्वम्। शिरोमणिना क्षणिकत्वस्य लक्षणमवोचि– 'स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरण-क्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम्'[४] अथवा 'स्वाधिकरणसमयप्रागभावा-धिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति उत्पत्तिमत्त्वम्'।[५] स्वस्य योऽधिकरणभूतसमयस्ततः प्राक् योऽधिकरणभूतः समयः, तस्मिन् समयेऽनुत्पन्नः, परन्तु तस्मात् क्षणात्परं

कदाचिद्विद्यमानोऽथवा उत्पन्नः यः पदार्थः स क्षणिकपदार्थः। तथा हि नीलपदार्थः(बौद्धमते द्रव्यरूपं नास्त्यन्यद्वस्तु, वस्तुतो नीलगुणादेरेव समष्टिः घटादिपदार्थः) क्षणिकपदार्थः। तद्यथा– स्वं नीलः, स्वाधिकरणसमयः नीलपदार्थो यस्मिन् समये उत्पद्यते स समयः, तस्य प्रागभावाधिकरणक्षणो नीलपदार्थस्योत्पत्तेः पूर्वक्षणः। तस्मिन् समये नीलपदार्थस्यानुत्पन्नत्वात् किन्तु परस्मिन् क्षणे कदाचिद् विद्यमानत्वादथवा उत्पन्नत्वात् नीलपदार्थः क्षणिकपदार्थः। एतद् ज्ञेयमस्ति यद् अत्र क्षणत्वस्य लक्षणं शिरोमणिना स्वीकृतं यत्– 'क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारसमयः'[६] इति।

बौद्धमते क्षणिकत्वविषये प्रमाणमेतादृशं वर्तते यथा– 'यत् सत् तत् क्षणिकम्, यथा घटः। संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिः'।[७] अत्र 'यत् सत् तत् क्षणिकं, यथा घटः' इति उदाहरणवाक्यतः सत्तायां क्षणिकत्वज्ञानं, 'संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिः' इति उपनयवाक्यतः शब्दादिपक्षधर्मताज्ञानं भवति। तत एव शब्दादिः क्षणिकः इति क्षणिकत्वस्यानुमानं सिद्ध्येत्। अत्र शब्दादिः स्वरूपतः क्षणिको न वा इति विवादविषयः। वस्तुतः स्वरूपकथनपक्षेऽन्तिमशब्दस्य ग्रहणेऽपि आपातदृष्ट्या सिद्धसाधनदोषापत्तावपि वास्तविके तथा न भवति। यतो हि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधने पक्षस्यैकांशे साध्यसिद्धे सत्यपि यावत्पक्षं स्वीकृत्य साध्यसाधनस्योद्देश्यत्वादनुमितेः पूर्वं यावत्पक्षे साध्यसिद्धेरनुत्पन्नत्वात् सिद्धसाधनदोषो न भवेत्। अतो विवादाध्यासितपदं स्वरूपकथनपरमिति।[८]

आत्मतत्त्वस्थापनायाऽऽगतस्य बाधकप्रमाणखण्डनाय बौद्धसम्मतेषु चतुर्षु बाधकेष्वन्यतमबाधकस्य क्षणिकत्ववादस्य स्वरूपमुपर्यालोचितम्। तस्य खण्डनावसरे आदावेव *आत्मतत्त्वविवेके* उच्यते– 'क्षणभङ्गो बाधकं भवितुं नार्हति प्रतिबन्धासिद्धेः'।[१] अत्र प्रतिबन्धो व्याप्तिः, व्याप्तेरसिद्धत्वात् क्षणभङ्गवादो बाधकं भवितुं नार्हतीति।

न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थे क्षणिकत्ववादखण्डनेनात्मस्थापनम्–

*न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थे*ऽपि प्रथमस्तवके पूर्वपक्षिरूपचार्वाकैरेव बौद्धसम्मतक्षणभङ्गवाद आश्रीयते चेदपि तेषां खण्डनञ्च क्रियते स्वयुक्त्या। तत्र बौद्धमतमित्थं दरीदृश्यते सद्वस्तुमात्रं क्षणिकमेव। यत् सत् तत् क्षणिकम्। यथा– जलधरपाटलः। बौद्धैः 'सत्' इत्यस्यार्थस्स्वीक्रियते अर्थक्रियाकारित्वम्। अर्थक्रियाकारित्वं नाम कार्योत्पादनसमर्थत्वम्। एवञ्च यस्य कार्योत्पादनसमर्थत्वमस्ति तदेव क्षणिकत्वम्। बौद्धमते शरीरं नाम परमाणुसमूह एव। परमाणूनां समूहेनैव शरीरं निर्मीयते। परमाणवोऽपि क्षणिकाः। वस्तुतस्तु किमपि वस्तु अव्यवहितपूर्वमेवापरमेकं सदृशपरमाणुमथवा वस्तु निर्माति। पूर्वविद्यमानः परमाणुः परवर्तिपरमाणोरुपादानकारणम्। अतोऽनयोरुपादानोपादेयभावसम्बन्धो दरीदृश्यते। पूर्ववर्तिशरीरस्य कर्मवासनादयः परवर्तिशरीरे संक्रमन्ति। एवञ्च पूर्वशरीरकृतकर्मादीनि उत्पद्यमानशरीरे फलीभूतानि भवन्ति। तत्र भूतात्मकपरमाणावेव चैतन्ये स्वीकृते सति भोगादयो निष्पद्यन्ते। एवञ्च शरीरातिरिक्तचैतन्यस्वरूपस्यात्मनः स्वीकारस्याऽऽवश्यकतैव नास्ति।

देहातिरिक्तस्याऽऽत्मनि अस्वीकृते सति अदृष्टस्यापेक्षैव न भवति। अदृष्टे अस्वीकारे सति तन्नियन्त्रकस्य ईश्वरस्य स्वीकारोऽपि न कर्तव्यः। एवंरूपेण चार्वाकैः बौद्धमतमवलम्ब्य क्षणभङ्गवादस्योत्थापनमीश्वरसत्तायाः खण्डनं च क्रियते। एतन्मतखण्डनायाचार्येणोदयनेन *न्यायकुसुमाञ्ज*लौ प्रथमस्तवके प्रत्यपादि–

न वैजात्यं विना तत्स्यात् तस्मिन्ननुमा भवेत्।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना॥[१०]

निष्कर्षः– बौद्धसम्मतक्षणिकत्वे स्वीकृते सति न्यायसम्मतनित्यात्मनः क्षणिकत्वप्रसङ्गः स्यात्, अत आत्मनो नित्यत्वस्थापनायोभयग्रन्थे पूर्वपक्षिसम्मतक्षणिकत्ववादखण्डनेन यथाक्रमेण *आत्मतत्त्वविवेके* ग्रन्थे जीवात्मनो नित्यत्वं *न्यायकुसुञ्जलि*ग्रन्थे प्राधान्येन च परमात्मनो नित्यत्वं प्रतिस्थाप्यते।

३. आत्मविषये अनुपलब्धिप्रमाणस्य तुलनात्मकमालोचनम्–

***आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे अनुपलब्धिवादखण्डनेनात्मस्थापनम्–**

*आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे आचार्येणोदयेन बौद्धानां पूर्वोक्तमतानां खण्डनान्तरं बौद्धस्वीकृतानुपलम्भवादस्य खण्डनं कृतम्। अस्यानुपलम्भवादस्य वर्णनम् *आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थस्य चतुर्थपरिच्छेदे दरीदृश्यते। बौद्धैरुच्यते क्षणभङ्गादिनाऽऽत्मनः अभावे असिद्धत्वेऽपि अनुपलब्ध्या त्वात्मनः अभावः सिद्ध्यत एव। शशविषाणवदात्मापि नास्ति तस्यानुपलब्धेः।

एतन्मतखण्डनाय बौद्धान् पृच्छत्युदयनाचार्यः अनुपलब्धिरित्यत्र सर्वेषामनुपलब्धिरुत एकस्य पुरुषस्य। सर्वेषामनुपलब्धिरिति वक्तुं न शक्यते यतो हि अन्येषां ज्ञानाज्ञानादीनां ज्ञानमन्यैर्नानुभूयते। यदि पुरुषविशेषेणैवा-नुपलब्धिस्स्वीक्रियेत तर्हि व्यभिचारदोषापत्तिः। अर्थात् व्यक्तिविशेषस्यानुपलब्ध्या वस्तूनामभावः स्वीकर्तुं न शक्यते, यत इन्द्रियादिदोषकारणादप्य-नुपलब्धिर्भवितुमर्हति। तथा चोच्यते उदयनाचार्येण–

सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः।[११]

अस्य समाधानार्थं बौद्धैः उच्यते– दृश्यत्वे सति यस्यानुपलब्धिः तस्याभावः। उदयनाचार्येणास्य खण्डनमित्थं कृतं यत्– बौद्धाः आत्मनः दृश्यत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति। अतः दृश्यत्वविशेषणमात्मनो नैव दातुं शक्नुवन्ति बौद्धाः, यदि दृश्यत्वं स्वीकुर्युः स्वयमेव तस्य(आत्मनः) सत्ता सिद्ध्यति। तस्याभावः कथं स्वीकुर्युः बौद्धाः। यदि नैयायिकमतमनुसृत्य दृश्यत्वविशेषणमिति वदेयुः तदपि वक्तुं न शक्नुयुः अनुमानस्य स्वतन्त्रसाधनत्वात्। एवञ्च आत्मा यदि दर्शनयोग्यः स्यात् तस्य अनुपलब्धिरिति विशेषणं नैव सम्भवति। यदि अनुपलब्धः स्यात् तर्हि तस्य दृश्यत्वं नैव सम्भवति। अर्थात् दृश्यत्वे सति अनुपलब्धेः इति हेतुः सर्वथा असिद्ध एव। वस्तुतस्तु अत्र आत्मा नास्ति अनुपलब्धेः इति अनुमाने आत्मरूपपक्षः यदि सिद्ध्येत् तर्हि आत्मनः अस्तित्वमपि सिद्ध्यत्येव। एवञ्च आत्मरूपपक्षस्य असिद्धत्वे सति नास्तीति साध्यस्य बाधः स्यात, अतो पक्षासिद्धत्वादनुमानमेव न सिद्ध्यति।

***न्यायकुसुमाञ्जलि*दृशाऽनुपलब्धिवादखण्डनेनात्मस्थापनम्–**

*न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे तृतीयस्तवके निरीश्वरमतस्य खण्डनं वर्तते। *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे दृश्यमानेषु पञ्चविप्रतिपत्तिवाक्येष्वन्यतमं विप्रतिपत्तिवाक्यं यथा– अनुपलब्धिः अभावसाधिका न वा। वस्तुतस्तु आस्तिकेष्वन्यतमे भाट्टसम्प्रदाये स्वीक्रियते ईश्वरस्य बाधकप्रमाणसत्त्वात् ईश्वरसिद्धिर्न भवति। तच्च बाधकं भवति अनुपलब्धिरिति। अर्थाद्यदि ईश्वरः स्यात् तर्हि तस्योपलब्धिरवश्यं भवेत्, किन्तु तस्योपलब्धिर्न भवति, अतः अनुपलब्धिरूपबाधकसत्त्वादीश्वरास्तित्वं नैव स्वीकर्तुं शक्यते।

उदयनाचार्य ईश्वराभावसाधकानुपलब्धिवादस्य खण्डनञ्चकार। अत्र अनुपलब्धिरित्यनेन योग्यानुपलब्धिः ग्रहीतव्या। योग्यानुपलब्धिर्नाम योग्यताविशिष्टानुपलब्धिरिति। योग्यानुपलब्धिशब्दस्यार्थः प्रत्यक्षयोग्यपदार्थस्या-नुपलब्धिरिति। योग्यता नाम प्रतियोगितद्व्याप्यान्यसमस्तप्रत्यक्षसामग्र्याः एकत्राव-स्थानम्। प्रसङ्गेऽस्मिन् हरिदासीटीकायामुक्तम्– योग्यता च प्रतियोगितद्व्याप्ये-तरयावदुपलम्भसामग्रीसमवधानम्।[१२] अर्थाद् योग्यानुपलब्धिरेवाभावसाधिका। परमात्मा तु प्रत्यक्षायोग्यो भवति। अतोऽनया अनुपलब्ध्या प्रत्यक्षायोग्यस्य ईश्वरस्य साधनं न सम्भवति।

निष्कर्षः– बौद्धसम्मतानुपलब्धिवादे स्वीकृते शरीराद्यतिरिक्तात्मसत्ता न सिद्ध्यति। अत उभयग्रन्थे अनुपलब्धिवादखण्डनेन देहातिरिक्तात्मसत्ता स्थापिताचार्येण।

तथ्यसूत्राणि

१. ‘शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः’॥– *वे.सा.*, सम्पा. विपद्भञ्जनपालः, पृ.–२४।

२. ‘प्रतियोग्यनुयोगितया चात्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः’।– *आत्म. वि.*, सम्पा. दीननाथत्रिपाठी, पृ.– ८।

३. *न्या. कु.*, सम्पा. चन्दनभट्टाचार्यः, पृ.– १३।

४. *आत्म. वि.*, सम्पा. दीननाथत्रिपाठी, पृ.– १८।

५. तत्रैव।

६. तदेव, पृ.–२७।

७. तदेव, पृ.– ३५।

८. तत्रैव।

९. तदेव, पृ.– ४०।

१०. *न्या. कु.*, सम्पा. चन्दनभट्टाचार्यः, पृ.– ६७।

११. *आत्म. कु.*, सम्पा. ढुण्ढिराजशास्त्री, पृ.– ३३४।

१२. *न्या. कु.*, सम्पा. चन्दनभट्टाचार्यः, पृ.– १०७।

उपसंहारः

'प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' अर्थात् प्रयोजनं विना प्रमत्तजनोऽपि स्वकार्ये प्रवृत्तो न भवति। अतो निबन्धारम्भ एव शोधप्रबन्धोद्देश्यं सुस्पष्टतयोच्यते। *आत्मतत्त्वविवेक-न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थयोरात्मविषये तुलनात्मकसमीक्षा इति शोधप्रबन्धस्यास्य मुख्यविषयः। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् स्वपक्षविपक्षभ्यां वक्तव्यस्योत्थापनेन खण्डनेन चात्मविषये ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकसमीक्षा यथासाध्यमुपस्थापिता। न केवलं तुलनात्मकसमीक्षा, अपि तु गूढतत्त्वमपि यथामति प्रतिपादितम्। उद्देश्यपूरणार्थं शोधप्रबन्धोऽयमध्यायपञ्चकेन विभज्यते। तत्राध्यायपञ्चके कथं विषयाणां प्रतिपादनं वर्तते तद्विषये सामान्येनात्र पर्यालोच्यते।

प्रथमेऽध्याये उदयनाचार्यस्य जीवनपरिचयं कृतित्वञ्च प्रत्यालोकपातः क्रियते। उदयनाचार्यस्य यथा जन्मस्थानविषये तथैवाविर्भावकालविषये यथेष्टं मतविविधता वर्तते चेदपि दशमशताब्द्यामुदयनाचार्य आविर्बभूवेति प्रमाणाधारेण प्रतिपादितम्।

द्वितीयेऽध्याये न्यायदर्शनानुसारेणात्मस्वरूपविचारः क्रियते। आत्मन्निति शब्देन जीवात्मनः परमात्मनो गृहीतत्वाद् उभयोरात्मनोर्विषये पर्यालोचनं विहितम्। तत्र च जीवात्मनस्स्वरूपपर्यालोचनेन जीवात्मनो वैशिष्ट्यमपि परिलक्ष्यते। यथा– जीवात्मा देहादिव्यतिरिक्तः, सगुणः, नित्यः, बहुः, निरवयवश्च। अपरपक्षे जगतः सृष्टावीश्वर उपादानकारणं न भवति चेदपि निमित्तकारणं भवति। जगतः

सृष्टिस्थितिप्रलयानां नियन्ता परमात्मेश्वर एव। एवंरूपेण जीवात्मनः परमात्मनश्च द्वितीयेऽध्याये मोक्षोपयोगिता वर्णिता।

तृतीयेऽध्याये *आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थस्यात्मविषयक-पर्यालोचनं क्रियते। तत्र बौद्धस्वीकृतस्य क्षणभङ्गवादस्य, बाह्यार्थभङ्गवादस्य, गुणगुणिभेदभङ्गवादस्य, अनुपलब्ध्यभावसाधकवादस्य च खण्डनेनात्मस्थापनं वर्तते।

चतुर्थेऽध्याये *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थस्यात्मविषयक-पर्यालोचनं क्रियते। *न्यायकुसुमाञ्जलावी*श्वरस्य मननात्मकोपासनार्थं पञ्चस्तवके पञ्च विप्रतिपत्ति-वाक्यानि प्रदर्शितानि। एतत्सर्वं प्रतिपाद्य तस्य खण्डनं च कृत्वा पञ्चदर्शनानां यथा चार्वाकः, मीमांसकः, बौद्धः, जैनः, सांख्यदर्शनञ्चेत्येतेषां मतस्य क्रमेण खण्डनं कृत्वा परमात्मनः प्रतिपादनं वर्तते।

पञ्चमेऽध्याये आत्मविषये ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकमालोचनं क्रियते। *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलि*श्चेति ग्रन्थद्वयस्य विषयपर्यालोचनेन सादृश्यं विद्यते चेदपि वैसादृश्यस्य सद्भावात् पृथग्ग्रन्थरूपेण स्वीकृतिर्भवत्येव। *आत्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलि*श्चेति स्वतन्त्रग्रन्थद्वयस्यात्मतत्त्वप्रतिपादनमेव मुख्यविषयो वर्तते। *आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थे जीवात्मविषयकमालोचनं वर्तते। पूर्वपक्षिरूपेण बौद्धान् स्वीकृत्य तेषां विविधमतानां खण्डनपुरःसरं न्यायसम्मतस्य शरीराद्यतिरिक्तनित्यविभुज्ञानवत्सुखादेराश्रयरूपेण जीवात्मनः प्रतिपादनं कृतम्। परन्तु *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे परमात्मविषयकमालोचनमर्थाद् ईश्वरविषयकमालोचनं

विद्यते। ईश्वरस्य मननात्मकोपासना ग्रन्थस्यास्य मुख्यविषयः। एवंरूपेणाध्यायपञ्चकेन प्रबन्धस्योद्देश्यपरिपूरणायात्मविषये दृष्टिप्रदानेन मोक्षप्राप्तिमार्गः प्रशस्यते।

भारतीदर्शनपरम्परायां स्वीकृतेषु पुरुषार्थेषु परमपुरुषार्थो भवति मोक्षः। मोक्षप्राप्तिमार्गे दर्शनं महत्त्वपूर्णां भूमिकामावहति। अत्र प्रश्न उत्पद्यते यत्, मोक्षः कथं सम्भवति दर्शनेनेति? उत्तरे कथयितुं शक्यते यत्, दर्शनादात्मसाक्षात्कारो जायते आत्मसाक्षात्काराच्च मोक्षः प्राप्यते। आत्मन्निति शब्देन यथा जीवात्मा संसूच्यते तथैव परमात्मापि ज्ञापितो भवति। जीवात्मनः तथा परमात्मन आलोचनं बहुत्र स्वल्पाधिक्येन दृश्यते चेदप्युदयनाचार्येणा*त्मतत्त्वविवेके* तथा *न्यायकुसुमाञ्जलौ* पूर्वपक्षिमतखण्डनपूर्वकं न्यायसम्मतात्मतत्त्वं व्यवस्थाप्य न्याय-वैशेषिकप्रस्थाने विजय-वैजयन्ती पौनःपुन्येन प्रतिस्थापिता। न केवलं पूर्वपक्षिणां खण्डनमेव, अपि तूपनिषदादिप्रमाणेनापि *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थे ईश्वरमननात्मकोपासनारूपदुरूहकार्यं सम्पादितम्।

शोधप्रबन्धेनानेनोपस्थापितात्मविषयकपर्यालोचनयैवञ्चात्मविषये एव तुलनात्मकसामीक्षामाध्यमेनात्मविषयकधारणा इतोऽपि प्राञ्जलीक्रियते। येन च मोक्षप्राप्तिमार्ग इतोऽपि प्रशस्तीक्रियते।

वस्तुतो जीवनस्य प्रधानोद्देश्यं दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः। यतो ह्यात्मविषयकज्ञानं विना मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्न सम्भवति, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिमृते

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्न सम्भवति, अत आत्मविषयकं सम्यग् ज्ञानमपेक्षते। अपि च व्यतीत्य ईश्वरानुग्रहं सात्मयोगोऽपि न सम्भवति, अत ईश्वरविषयकज्ञानमात्मसाक्षात्कारेण मुक्तिकारणं भवति। अत एव शोधप्रबन्धेऽस्मिन्नुपस्थापितात्मविषयकसमीक्षयात्मानुसन्धित्सवोऽध्यापका विद्या-र्थिनश्च सर्वे स्वल्पाधिक्येनोपकृता भविष्यन्ति। न केवलमेतदपि तु शोधप्रबन्धेऽस्मिन् पूर्वपक्षिणां खण्डनेन सिद्धान्तिनां मतं प्रतिस्थापितम्। तेन पाठका यथा सिद्धान्तज्ञानं प्राप्नुयुस्तथैव पूर्वपक्षिमतानां ज्ञानमपि प्राप्नुयुः। तेन पाठकानां यौक्तिकज्ञानकौशलमपि वर्धयेत।

भाव्यनुसन्धानविषयः–

'आत्मविषये *आत्मतत्त्वविवेक-न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थयोः तुलनात्मक-समीक्षा' इति शीर्षकमादाय शोधनिबन्धनिर्माणावसरे दृष्टं यत्, *न्यायकुसुमाञ्जलि*ग्रन्थमाश्रित्य यद्यपि संस्कृतवाङ्मये बहुकार्याणि जातानि तथापि *आत्मतत्त्वविवेक*ग्रन्थमाश्रित्य तादृशकार्यं न जातम्। ग्रन्थगाम्भीर्यं काठिन्यञ्च दृष्ट्वैतदवश्यं वक्तुं शक्यते, ग्रन्थयोः प्रत्येकमेवाध्यायो नूतनगवेषकानां कृते गवेषणायोग्यविषयो भवितुमर्हति। एवञ्च ग्रन्थद्वयवर्णितबौद्धमतवादोऽपि शोधच्छात्राणां कृते उत्तमान्वेषणयोग्यविषयो भवितुमर्हति। न त्वात्मविषये ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकसमीक्षेत्येव विषयः, अपि तु ग्रन्थद्वयस्य तुलनात्मकसमीक्षणेनाऽपूर्व-विषयानामुपस्थापनमपि सम्भवति।

यथामत्यालोचनेन श्रीभगवच्चरणे श्रद्धां प्रणामञ्च विनिवेद्य निबन्धोऽयं परिसमाप्यते–

‘यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः
वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।
ख्यातावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनः
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः’॥

ग्रन्थसूची

(क) आकरग्रन्थाः–

उदयनाचार्यः। *आत्मतत्त्वविवेकः*। सम्पा. केदारनाथ-त्रिपाठी। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज-अफिस, १९९७।

उदयनाचार्यः। *आत्मतत्त्वविवेकः*। सम्पा. ढुण्ढिराज-शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज-अफिस, १९९७।

उदयनाचार्यः। *आत्मतत्त्वविवेकः*। सम्पा. विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी लक्षण-शास्त्री-द्राविडश्च। कलिकाता : द्य रयाल एसियाटिक् सोसाइटि अफ् वेङ्गल, १९३९।

उदयनाचार्यः। *आत्मतत्त्वविवेकः*(प्रथमः खण्डः)। सम्पा. दीननाथ-त्रिपाठी। कलिकाता : संस्कृत-कलेज, १९८४।

उदयनाचार्यः। *आत्मतत्त्वविवेकः*(द्वितीयः खण्डः)। सम्पा. दीननाथ-त्रिपाठी। कलिकाता : संस्कृत-कलेज, १९८९।

उदयनाचार्यः। *आत्मतत्त्वविवेकः*(तृतीयः खण्डः)। सम्पा. दीननाथ-त्रिपाठी। कलिकाता : संस्कृत-कलेज, १९९०।

उदयनाचार्यः। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पा. चन्दन-भट्टाचार्यः। कलकाता : महाबोधि-वुक-एजेन्सी, २०१४।

उदयनाचार्यः। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पा. पद्मप्रसादोपाध्यायः ढुण्ढिराज-शास्त्री च। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, १९५७।

उदयनाचार्यः। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पा. श्रीमोहन-भट्टाचार्यः। कलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, १९९५।

उदयनाचार्यः। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पा. श्यामापद-मिश्रः। कलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, १३९०(बङ्गाब्दः)।

उदयनाचार्यः। *लक्षणावली*। सम्पा. विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी। वेनारस : राज-राजेश्वरी, १८९७।

(ख) सहायकग्रन्थाः–

अन्नंभट्टः। *तर्कसंग्रहः*। सम्पा. नारायण-चन्द्र-गोस्वामी। कलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, १४१३(बङ्गाब्दः)।

अन्नंभट्टः। *तर्कसंग्रहः*। सम्पा. निरञ्जनस्वरूप-ब्रह्मचारी। कलकाता : संस्कृत-वुक-डिपो, २०१३(पुनर्मुद्रणम्) (प्रथमं संस्करणम् २००५)।

ईश्वरकृष्णः। *सांख्यकारिका*। सम्पा. दिवाकरानन्दः। कलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, १३७५(बङ्गाब्दः)।

उदयनाचार्यः। *किरणावली*। सम्पा. नरेन्द्र-चन्द्र-वेदान्ततीर्थः। कलकाता : दि एशियाटिक-सोसाइटि, २००२(प्रथमं संस्करणम् १९५६)।

उद्द्योतकरः। *न्यायवार्त्तिकम्*। सम्पा. विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, १९१३।

कणादः। *वैशेषिकदर्शनम्*। सम्पा. प्रद्योत-कुमार-मण्डलः। कलकाता : प्रग्रेसिभ-पावलिशार्स, २००४।

कणादः। *वैशेषिकदर्शनम्*। सम्पा. अमित-भट्टाचार्यः। कलकाता : संस्कृत-वुक-डिपो, २०१२।

कपिलः। *सांख्यसूत्रम्*। सम्पा. रामशङ्कर-भट्टाचार्यः। वाराणसी : भारतीय-विद्या-प्रकाशन, १९६६।

कुमारिलभट्टः। *श्लोकवार्त्तिकम्*। सम्पा. पार्थसारथी-मिश्रः । वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, १९१३।

कुमारिलभट्टः। *श्लोकवार्त्तिकम्*। सम्पा. राम-शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, १९५५।

गङ्गेशोपाध्यायः। *तत्त्वचिन्तामणिः*। सम्पा. कामाख्यानाथ-तर्कवागीशः। तत्त्वचिन्तामणौ ईश्वरानुमानम्। कलकाता, १८९३।

गौतमः। *न्यायसूत्रम्*। सम्पा. गङ्गानाथ-झा। न्यायदर्शने; वात्स्यायनभाष्यसहितः। काशी : चौखम्बा-संस्कृत-संस्थान, १९२५।

गौतमः। *न्यायसूत्रम्*। सम्पा. फणिभूषण-तर्कवागीशः। *न्यायदर्शनम्*(प्रथमः खण्डः)। कलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०११(प्रथमं संस्करणम् १९८१)।

गौतमः। *न्यायसूत्रम्*। सम्पा. फणिभूषण-तर्कवागीशः। *न्यायदर्शनम्*(तृतीयः खण्डः)। कलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०००(प्रथमं संस्करणम् १९८२)।

गौतमः। *न्यायसूत्रम्*। सम्पा. फणिभूषण-तर्कवागीशः। *न्यायदर्शनम्*(चतुर्थः खण्डः)। कलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, १९८८।

गौतमः। *न्यायसूत्रम्*। सम्पा. नारायण-मिश्रः। *न्यायदर्शनम्*। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-संस्थान, १९८३।

घोषालः, चित्तरञ्जनः। *उपनिषद् संग्रहः*। कलकाता : ग्रन्थिक-संस्करणम्, १३९४।

जयन्तभट्टः। *न्यायमञ्जरी*। सम्पा. पञ्चानन-तर्कवागीशः। कलिकाता : कलिकाता विश्वविद्यालय, १९३९।

जयन्तभट्टः। *न्यायमञ्जरी*। सम्पा. प्रवाल-कुमार-सेनः। कलकाता : संस्कृत-वुक-डिपो, २०१३(द्वितीयं संस्कणम्), (प्रथमं संस्करणम् २००८)।

भट्टाचार्य्यः, दीनेश-चन्द्रः। *बाङालीर सारस्वत अवदान*-बङ्गे नव्यन्याय चर्चा(प्रथमः भागः)। कलकाता : बङ्गीय-साहित्य-परिषत्, १४१४(बङ्गाब्दः) (प्रथमं संस्करणम् १३५८)।

धर्मकीर्तिः। *प्रमाणवार्त्तिकम्*। सम्पा. द्वारिकादास-शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-संस्थान, १९६८।

धर्मकीर्तिः। *न्यायविन्दुः*। सम्पा. सञ्जित-कुमार-साधुखाँ। कलकाता : सदेश,२००७।

नारायणभट्टः। *मानमेयोदयः*। चेन्नाइ : थियोजफिकाल सोसाइटि, १९३३।

नारायणभट्टः। *मानमेयोदयः*। सम्पा. दीननाथ-त्रिपाठी। संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, १९९०।

पतञ्जलिः। *पातञ्जलदर्शनम्*। सम्पा. पूर्णचन्द्र-शर्मा। कलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २००५(द्वितीयं संस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १८९८)।

मधुसूदनसरस्वती। *अद्वैतसिद्धिः*। सम्पा. अनन्तकृष्ण-शास्त्री। मुम्बाइ : निर्णय-सागर-प्रेस, १९३७।

मनुसंहिता। सम्पा. अशोक-कुमार-वन्द्योपाध्यायः। मनुसंहिता; सप्तमोऽध्यायः(राजधर्मः)। कोलकाता : सदेश, २०१३।

माधवाचार्यः। *सर्वदर्शसंग्रहः*। सम्पा. सञ्जित-कुमार-साधुखाँ। सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शन ओ जैनदर्शन।। कलकाता : सदेश, २०११(प्रथमं संस्करणम् २००५)।

याज्ञवल्क्यसंहिता। सम्पा. गुरुप्रसादजी-शास्त्री गिरिजाप्रसादजी-शास्त्री च। याज्ञवल्क्यस्मृतिः; भाष्यटीकासहितः। लखनऊ : नवलकिशोरप्रेस, १९३०।

रायः, सुशीलः। *शिक्षातत्त्व ओ शिक्षादर्शन*। कलकाता : सोमा वुक एजेन्सी, २००४।

वाचस्पतिमिश्रः। *सांख्यतत्त्वकौमुदी*। सम्पा. नारायण-चन्द्र-गोस्वामी। कलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, १९८२।

विनायक-गणेशः आपटे। *श्रीमद्भगवद्गीता*; आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकर-भाष्यसमेता। पुने : आनन्दाश्रममुद्रणालय, १८५८।

विश्वबन्धु:। *ऋग्वेदः*। होशिआरपुर : विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोधसंस्थान, १९६४।

विश्वनाथः। *भाषापरिच्छेदः*। सम्पा. अनामिका-रायचौधुरी। कलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, २००४।

विश्वनाथः। *भाषापरिच्छेदः*। सम्पा. पञ्चानन-भट्टाचार्यः। कलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, १३७७(बङ्गाब्दः)।

विश्वनाथः। *भाषापरिच्छेदः*। सम्पा. हरिराम-शुक्लः। वेनारस : चौखम्बा-प्रकाशन, २०१८।

वेदव्यासः। *ब्रह्मसूत्रम्*। सम्पा. चण्डी-प्रसाद-शुक्लः कृष्णपन्त-शास्त्री च। ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य-रत्नप्रभाभाषानुवादसहितः। काशी : अच्युतग्रन्थमाला-कार्यालय, १९९३।

श्रीमद्भगवद्गीता। गोरक्षपुरः : गीताप्रेस, २०१४(अष्टादशसंस्करणम्)।

श्रीहर्षः। *खण्डनखण्डखाद्यम्*। सम्पा. हनुमानदासजी-षट्शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, १९७०।

सदानन्दयोगीन्द्रः। *वेदान्तसारः*। सम्पा. विपद्भञ्जन-पालः। कलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, १४१७ (वङ्गाब्दः) (प्रथमं संस्करणम् १९८२)

सेनः, अतुल-चन्द्रः सीतानाथ-तत्त्वभूषणः महेश-चन्द्र-घोषश्च। *उपनिषद्*। कलकाता : हरफ-प्रकाशनी, १९९८(प्रथमं संस्करणम् १९७२)।

गोस्वामी, राधामाधवः। *न्याये आत्मतत्त्व-समीक्षा*। *अन्वीक्षा* : भोल. ३०। कलकाता : यादवपुरविश्वविद्यालय, २००९।

सिंहः, मनीषा। *न्यायवैशेषिकदर्शने ईश्वरः*। *अन्वीक्षा* : भोल. ३३। कलकाता : यादवपुरविश्वविद्यालय, २०१२।

Dasgupta, S.N. *A History of Indian Philosophy* (vol.1). Delhi : Motilal Banarsidass, 1988.

Hiriyanna, M. O*utline of Indian Philosophy*. Delhi : Motilal Banarsidass, 2009(rpt.) (1993 1st Ed.).

NarayanaBatta. *Manameyodaya*. Ed. C. Kunhan Raja & S. S. Suryanarayana Sastri. Madras : Theosophical Publishing House, 1933.

S. Kuppuswami Sastri. *A Primer of Indian Logic*. U.S: Franklin Classics Trade Press, 2018.

गवेषिकायाः स्वाक्षरः | मार्गनिर्देशकस्य स्वाक्षरः

दिनाङ्कः | दिनाङ्कः